

جستارهایی در اقتصاد مقاومتی:
مدل مفهومی مقاوم سازی اقتصادی مبتنی بر ادبیات متعارف
در تطبیق با اندیشه مقام معظم رهبری (خطبه‌ها)

تألیف:

عادل پیغامی

معاون پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)
و عضو هیئت علمی دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد

مصطفی سمیعی نسب

عضو هیئت علمی و مدیر گروه مطالعات اقتصادی
مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق (ع)

یاسر سلیمانی

کارشناس و پژوهشگر گروه مطالعات اقتصادی
مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق (ع)

فهرست مطالب

سخن ناشر.....	۱۱
مقدمه.....	۱۵
فصل اول: مروری بر ادبیات تاب‌آوری و معرفی مدل‌های تاب‌آوری اقتصادی در عرصه اجتماع.....	۲۱
مقدمه.....	۲۱
۱-۱. تاریخچه تاب‌آوری در علوم مختلف.....	۲۴
۲-۱. معرفی اهم مدل‌های مفهومی تاب‌آوری اقتصادی-اجتماعی.....	۳۰
۱-۲-۱. تاب‌آوری اقتصادی به معنای اخص.....	۳۰
۳-۱. بررسی تعاریف و مدل‌های تاب‌آوری اقتصادی-اجتماعی.....	۳۴
۱-۳-۱. بررسی تعاریف و سودمندی آن‌ها.....	۳۴
۲-۳-۱. بررسی مدل‌های تاب‌آوری اقتصادی-اجتماعی.....	۳۷
۳-۳-۱. بررسی مدل P.E.O.P.L.E.S. به‌عنوان مدل مختار از تاب‌آوری اقتصادی-اجتماعی.....	۴۱
۴-۱. نتیجه‌گیری.....	۵۴
فصل دوم: استخراج مدل مفهومی اقتصاد مقاومتی در عرصه اجتماع براساس سیاست‌های کلی ابلاغی	۵۷
نظام توسط مقام معظم رهبری (حفظه‌الله).....	۵۷
مقدمه.....	۵۷
۱-۲. روش‌شناسی فصل حاضر.....	۵۹
۱-۱-۲. روش تحقیق.....	۵۹
۲-۲. معرفی نمونه پژوهش و مراحل تحقیق.....	۶۰
۱-۲-۲. معرفی نمونه اصلی پژوهش و دلیل انتخاب آن.....	۶۰
۲-۲-۲. مرحله اول.....	۶۶
۳-۲-۲. مرحله دوم.....	۷۰
۴-۲-۲. توضیح پیرامون افزایش مفاهیم و مقولات.....	۷۷
۳-۲. نتیجه‌گیری.....	۷۸

فصل سوم: بررسی تطبیقی سازگاری اندیشه‌های مقام معظم رهبری با مدل مختار از تاب‌آوری اقتصادی در عرصه اجتماع و ارائه یک مدل مقاومت‌سازی اقتصادی در عرصه اجتماع	۷۹
مقدمه	۷۹
۱-۳. بررسی سازگاری مدل‌ها	۸۰
۲-۳. مدل P.E.O.P.L.E.S. و مدل تاب‌آوری و مقاومت‌سازی اجتماعی - اقتصادی بر اساس اندیشه مقام معظم رهبری (حفظه‌الله)	۸۳
۳-۳. بررسی مدل نهایی با عنوان: «مدل مقاومت‌سازی اقتصادی - اجتماعی»	۹۱
۴-۳. نتیجه‌گیری	۹۳
فصل چهارم: بیان دلالت‌های سیاستی و ارائه نتیجه‌گیری و پیشنهادات	۹۵
مقدمه	۹۵
۱-۴. دلالت‌های مدل	۹۵
۱-۱-۴. دلالت‌های شکلی مدل مقاومت‌سازی اقتصادی - اجتماعی	۹۶
۲-۱-۴. دلالت‌های محتوایی مدل مقاومت‌سازی اقتصادی - اجتماعی	۹۷
۲-۴. نتیجه‌گیری	۱۰۰
۳-۴. پیشنهادات	۱۰۲
ضمائم	۱۰۳
۱. متن سیاست‌های کلی مورد استفاده	۱۰۳
جداول کدگذاری شده - کدگذاری باز - مربوط به سیاست‌های مذکور در ضمیمه ۱	۱۸۰
جداول کدگذاری شده مفاهیم و مقولات شامل مدل اولیه و مدل نهایی	۲۴۳
منابع و مأخذ	۲۵۳
نمایه	۲۵۹

فهرست جداول

جدول ۱-۱: تعاریف تاب‌آوری.....	۲۵
جدول ۱-۲: شاخص اسکاتلندی تاب‌آوری اقتصادی.....	۳۴
جدول ۱-۳: لیست کامل اجزاء و زیراجزاء مدل P.O.E.P.L.E.S.....	۵۲
جدول ۱-۴: مفاهیم مرحله اول در ارائه ابعاد تاب‌آوری و مقاوم‌سازی اجتماعی - اقتصادی بر اساس اندیشه مقام معظم رهبری (حفظه‌الله).....	۶۷
جدول ۱-۵: مفاهیم مرحله دوم در ارائه مدل نهایی تاب‌آوری و مقاوم‌سازی اجتماعی - اقتصادی بر اساس اندیشه مقام معظم رهبری (حفظه‌الله).....	۷۰
جدول ۱-۶: ابعاد، و مؤلفه‌های مدل مقاوم‌سازی اقتصادی - اجتماعی.....	۸۴
جدول ۱: کدهای سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه کشور.....	۱۸۰
جدول ۲: کدهای سیاست‌های کلی نظام اداری.....	۱۸۶
جدول ۳: کدهای سیاست‌های کلی اصلاح الگوی مصرف.....	۱۸۸
جدول ۴: کدهای سیاست‌های کلی تولید ملی، حمایت از کار و سرمایه ایرانی.....	۱۹۱
جدول ۵: کدهای سیاست‌های کلی امنیت اقتصادی.....	۱۹۴
جدول ۶: کدهای سیاست‌های کلی بخش انرژی.....	۱۹۴
جدول ۷: کدهای سیاست‌های کلی بخش حمل و نقل.....	۱۹۵
جدول ۸: کدهای سیاست‌های کلی بخش شبکه‌های اطلاع‌رسانی.....	۱۹۶
جدول ۹: کدهای سیاست‌های کلی بخش معدن.....	۱۹۷
جدول ۱۰: کدهای سیاست‌های کلی بخش منابع آب.....	۱۹۷
جدول ۱۱: کدهای سیاست‌های کلی بخش منابع طبیعی.....	۱۹۸
جدول ۱۲: کدهای سیاست‌های کلی نظام در بخش صنعت.....	۱۹۸
جدول ۱۳: کدهای سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش کشور.....	۲۰۰
جدول ۱۴: کدهای سیاست‌های کلی سند چشم‌انداز.....	۲۰۳
جدول ۱۵: کدهای سیاست‌های کلی نظام برای حفظ شأن و استقلال قضات.....	۲۰۴
جدول ۱۶: کدهای سیاست‌های کلی سلامت.....	۲۰۵
جدول ۱۷: کدهای سیاست‌های کلی جمعیت.....	۲۰۸
جدول ۱۸: کدهای سیاست‌های کلی در بخش امنیت فضای تولید و تبادل اطلاعات.....	۲۱۰
جدول ۱۹: کدهای سیاست‌های کلی پدافند غیرعامل.....	۲۱۱
جدول ۲۰: کدهای سیاست‌های کلی در بخش شهرسازی.....	۲۱۲
جدول ۲۱: کدهای سیاست‌های کلی بخش مسکن.....	۲۱۳
جدول ۲۲: کدهای سیاست‌های کلی اشتغال.....	۲۱۳

جدول ۲۳: کدهای سیاست‌های کلی آمایش سرزمین.....	۲۱۴
جدول ۲۴: کدهای سیاست‌های کلی مبارزه با مواد مخدر.....	۲۱۷
جدول ۲۵: کدهای سیاست‌های کلی نظام در بخش کشاورزی.....	۲۱۸
جدول ۲۶: کدهای سیاست‌های کلی نظام در خصوص موضوع خودکفایی دفاعی و امنیتی.....	۲۱۹
جدول ۲۷: کدهای سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی.....	۲۲۰
جدول ۲۸: کدهای سیاست‌های کلی نظام برای ترویج و تحکیم فرهنگ ایثار و جهاد و ساماندهی امور ایثارگران.....	۲۲۳
جدول ۲۹: کدهای سیاست‌های کلی پیشگیری و کاهش خطرات ناشی از سوانح طبیعی و حوادث غیرمترقبه.....	۲۲۴
جدول ۳۰: کدهای سیاست‌های کلی نظام در خصوص امنیت قضایی.....	۲۲۶
جدول ۳۱: کدهای سیاست‌های کلی نظام برای رشد و توسعه علمی و تحقیقاتی کشور در بخش آموزش عالی و مراکز تحقیقاتی.....	۲۲۷
جدول ۳۲: کدهای سیاست‌های کلی نظام در بخش تشویق سرمایه‌گذاری.....	۲۲۹
جدول ۳۳: کدهای سیاست‌های کلی نظام در بخش مالی.....	۲۳۰
جدول ۳۴: کدهای سیاست‌های کلی نظام در رابطه با اصل ۴۴ قانون اساسی بعلاوه سیاست‌های ابلاغی بند ج این سیاست [که در قالب یک سیاست کدگذاری شده است].....	۲۳۱
جدول ۳۵: کدهای سیاست‌های کلی «علم و فناوری».....	۲۳۴
جدول ۳۶: کدهای سیاست‌های کلی بخش مشارکت اجتماعی.....	۲۳۷
جدول ۳۷: کدهای بخش ارتباطات مخابراتی و پستی.....	۲۳۸
جدول ۳۸: کدهای سیاست‌های کلی نظام در خصوص وحدت و همبستگی ملی.....	۲۳۹
جدول ۳۹: کدهای سیاست‌های کلی محیط زیست.....	۲۴۱
جدول ۱: مفاهیم کدگذاری شده مرحله اول در ارائه ابعاد تاب‌آوری و مقاومت‌سازی اجتماعی - اقتصادی بر اساس اندیشه مقام معظم رهبری (حفظه‌الله).....	۲۴۳
جدول ۲: مفاهیم کدگذاری شده مرحله دوم در ارائه مدل نهایی تاب‌آوری و مقاومت‌سازی اجتماعی - اقتصادی بر اساس اندیشه مقام معظم رهبری (حفظه‌الله).....	۲۴۵

فهرست نمودارها

نمودار ۱: مدل و الگوی مفهومی اقتصاد مقاومتی.....	۱۶
نمودار ۲: طیف تاب‌آوری - شکنندگی.....	۲۱
نمودار ۳: سطوح پس از شوک.....	۲۲

فهرست مطالب □ ۹

۳۱	نمودار ۴: مؤلفه‌های تاب‌آوری اقتصادی.....
۳۴	نمودار ۵: وزن مؤلفه‌های شاخص اسکاتلندی تاب‌آوری اقتصادی
۳۹	نمودار ۶: گام‌های تاب‌آوری.....
۴۰	نمودار ۷: مدل شبکه‌ای ظرفیت‌های تعدیلی تاب‌آوری اقتصادی - اجتماعی
۴۳	نمودار ۸: مدل و نشانگر اندازه عملکرد اجتماع و سیستم.....
۴۴	نمودار ۹: چرخه مدیریت حوادث شدید.....
۴۵	نمودار ۱۰: ابعاد تاب‌آوری در مدل P.E.O.P.L.E.S.....
۴۷	نمودار ۱۱: مقیاس‌های تاب‌آوری P.E.O.P.L.E.S.....
۵۹	نمودار ۱۲: مسیر تکامل نظریه در استراتژی نظریه‌پردازی داده‌بنیاد.....
	نمودار ۱۳: نمایی از مقولات مرحله اول در ارائه ابعاد تاب‌آوری و مقاوم‌سازی اجتماعی - اقتصادی بر
۶۹	اساس اندیشه مقام معظم رهبری (حفظه‌الله)
	نمودار ۱۴: نمایی از مقولات مرحله دوم در ارائه مدل نهایی تاب‌آوری و مقاوم‌سازی اجتماعی - اقتصادی
۷۷	بر اساس اندیشه مقام معظم رهبری (حفظه‌الله)
۹۱	نمودار ۱۵: ابعاد مدل مقاوم‌سازی اقتصادی - اجتماعی

فهرست شکل‌ها

۳۲	شکل ۱: ریسک آسیب دیدن یک کشور توسط شوک‌های خارجی
۳۳	شکل ۲: رابطه آسیب‌پذیری/تاب‌آور
۳۸	شکل ۳: مدل CLES.....
۳۸	شکل ۴: ابعاد و مؤلفه‌های مدل CLES.....
۳۹	شکل ۵: ۱۰ مؤلفه تاب‌آوری
۵۱	شکل ۶: لایه‌های مدل برای چارچوب شهری P.O.E.P.L.E.S.....

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»

سخن ناشر

«کاری کنید که دانشگاه امام صادق علیه السلام... مرجع تحقیقات مراکز علمی و دانشگاه‌های دنیا بشود» (مقام معظم رهبری).^۱

انقلاب شکوهمند اسلامی در بهمن ۱۳۵۷ با عنایت پروردگار و مجاهدت مردم به ثمر نشست و غرب قوی‌ترین متحد خود در قلب جهان اسلام را از دست داد. انقلاب اسلامی از همان آغاز، برخلاف سایر انقلاب‌ها که با جدا شدن از یک بلوک قدرت به بلوک قدرت دیگری روی می‌آوردند، با شعار «نه شرقی، نه غربی» ماهیت خود را از سایر انقلاب‌ها جدا کرد و این جدایی در ماهیت، با تشکیل حکومتی برخاسته از دین مبین اسلام به اوج خود رسید. با تشکیل حکومت دینی و توفیق اسلام در ایفای نقش ایدئولوژیک برای آن، مذهب و دین به منزله عامل جدید قدرت در نظام بین‌الملل مطرح شد. انقلاب اسلامی به عنوان یک انقلاب با جهان‌بینی نشئت گرفته از مکتب اسلام، نه تنها در بعد ملی احیاگر برنامه‌ها و نظریات خاص اسلام برای حکومت و دولت‌مداری است، بلکه در بعد جهانی نیز با توجه به جهان‌شمولی مکتب اسلام افکار و نظریات خاصی دارد.

نکته قابل توجه این است که انقلاب اسلامی همواره متکی بر غنای فکری و اندیشه‌ای خود و بر اساس نظام ارزشی خاص خود به دنبال زایش مفهومی بوده به نحوی که در یک بستر زبانی به خلق و توسعه سپهر واژگانی مختص به خود منتهی

۱. از بیانات مقام معظم رهبری در ملاقات اساتید و دانشجویان دانشگاه امام صادق علیه السلام مورخ ۱۳۸۴/۱۰/۲۹.

شود. در مرحله بعد گفتمان خاص به خود را حول این سپهر واژگانی سامان داده و در نهایت برای نهادینه‌سازی آن نظام ارزشی مبنا، اقدام به نهادسازی‌های متناسب با آن نظام ارزشی، مفهومی و واژگانی گفته‌شده نماید. اما در این بین نقش ولی فقیه نقشی محوری و اساسی بوده و علی‌الخصوص اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای از غنای خارق‌العاده‌ای برخوردار است. باید دقت داشت که انقلاب اسلامی حاوی اندیشه جدیدی بوده و بسیار طبیعی است که این نهضت برای ادامه حرکت عمومی خود بر اساس مبانی اولیه اش به بازتولید مفاهیم جدید و به تبع آن نظام واژگانی جدید اقدام کند. این تأکید بر منظومه بومی واژگان در چند سال اخیر از سوی آیت‌الله خامنه‌ای مطرح شده است. «وقتی یک فکر جدید مثل فکر حکومت اسلامی و نظام اسلامی و بیداری اسلامی مطرح می‌شود، مفاهیم جدیدی را در جامعه القاء می‌کند؛ لذا این حرکت و این نهضت باید واژه‌های متناسب خودش را دارا باشد؛ اگر از واژه‌های بیگانه وام گرفت، فضا آشفته خواهد شد، مطلب ناگفته خواهد ماند (۱۳۹۰/۰۷/۲۲).

بر همین مبنا بازخوانی مفاهیم تأسیسی ایشان مانند اقتصاد مقاومتی جهت گفتمان‌سازی و نهادسازی پسینی امری ضروری است. «اقتصاد مقاومتی» از جمله مفاهیمی بوده که در چند سال اخیر مورد تأکید فراوان رهبری قرار گرفته است تا جایی که ایشان سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی را جهت نهادسازی و تحقق نظام مطلوب اقتصادی ابلاغ نموده و در جلسات متعدد به تبیین آن پرداخته‌اند. با این حال، ایشان همچنین تبیین ابعاد و ویژگی‌های یک چنین اقتصادی را از سوی اندیشمندان و کارشناسان امور مورد مطالبه قرار داده‌اند. لذا مجموعه حاضر درصدد است تا با مبنا قرار دادن این خواسته رهبری، طبق منظومه فکری و مدل مفهومی‌ای که ارائه خواهد داد، به تولید ادبیات علمی در زمینه اقتصاد مقاومتی و احصاء ابعاد و زوایای آن بپردازد.

از آنجا که دانشگاه امام صادق علیه السلام یک الگوی عملی برای تحقق ایده دانشگاه اسلامی در شرایط جهان معاصر است، الگویی که بیش از «ربع قرن» ثمرات نیکوی این شجره طیبه در فضای ملی و بین‌المللی قابل مشاهده است، طبعاً آنچه حاصل آمده محصول نیت خالصانه و جهاد علمی مستمر مجموعه بنیان‌گذاران این نهاد است که امید می‌رود بتواند به توسعه و تقویت آن‌ها در پرتو عنایات حضرت حق تعالی، اهتمام

ورزد. در پیمودن این مسیر، دست تمام کسانی را که در مسیر اهداف کلان پژوهشی دانشگاه جهت تحقق مرجعیت علمی، به انجام کارهای پژوهشی مشغول‌اند به گرمی می‌فشاریم و امیدواریم که بتوانیم قدم‌هایی هرچند اندک در پیشبرد اهداف دانشگاه برداریم. مجموعه حاضر، تألیف ارزشمندی است که با تلاش جناب آقایان دکتر عادل پیغامی، مصطفی سمیعی نسب و یاسر سلیمانی به ثمر نشسته است. حمایت‌های مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق علیه السلام و همکاران محترم معاونت پژوهشی دانشگاه مزید امتنان است که صمیمانه از همکاری این بزرگواران قدردانی می‌نماییم. امید آنکه این فعالیت‌ها، مورد رضایت خداوند قرار گیرد.

گروه مطالعات اقتصادی

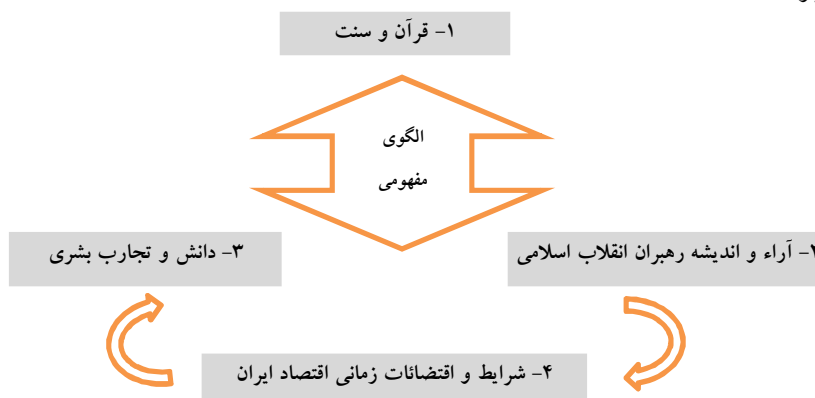
مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق علیه السلام

مقدمه

برای تبیین و فهم اقتصاد مقاومتی و لزوم آن لازم است با چند مقدمه به مسئله ورود پیدا کرد. اولاً، مفهوم مقاوم بودن یک مفهوم طیفی یا به عبارتی یک کلی مشکک بوده و یک مفهوم مطلق و دارای اندازه‌ای مشخص نیست. ثانیاً، اقتصاد مقاومتی قبل از علم، دین و نقل، یک مفهوم عقلی است. شاهد بر این مدعا این است که در هر جای دنیا اصل بر استحکام، مقاومت و قوام است و این یک اصل عقلی است. با نگاهی به سایر اقتصادهای دنیا نیز متوجه آن خواهیم شد که تمام آن‌ها همواره سعی در مقاوم‌سازی بافت‌ها و ساختارهای خویش داشته‌اند و این امر با تکامل دانش همواره در مسیر خویش روبه پیشرفت بوده است؛ بدین معنا که جهت‌گیری تمام تئوری‌های جدید، نیل به این هدف، یعنی قوام و مقاوم‌سازی است. به این مفهوم استفاده از تجربیات سایر کشورها جهت مقاوم‌سازی بافت‌های اقتصادی کشور لازم می‌نماید و در متن سیاست‌های کلی ابلاغی اقتصاد مقاومتی نیز استفاده از فنون و ادبیات رایج اقتصادی به چشم می‌خورد. لذا اقتصاد مقاومتی یک برنامه کوتاه‌مدت نبوده و بلکه یک پروسه و راهبرد کلان است و مربوط به دوره تحریم نخواهد بود و بلکه اگر تمام حجمه‌ها نیز پایان یابند و با لحاظ نمودن شرایط مکانی - زمانی، بازهم تمامی عناصری که در سند سیاست‌های کلان اقتصاد مقاومتی وجود دارد، جزو برنامه‌های کشور خواهد بود و باید به این سیاست‌ها به عنوان یک راهبرد توجه شود. به عبارت دیگر جریان اقتصاد مقاومتی

۱۶ □ جستارهایی در اقتصاد مقاومتی: مدل مفهومی مقاومت‌سازی اقتصادی مبتنی بر ادبیات متعارف ...

یک جریان سیاست زده کوتاه‌مدت ایدئولوژیک سیاسی نیست^۱، و شاهد و گواه این مطلب را حتی در ادبیات متعارف اقتصادی می‌توان دنبال نمود که در ادامه به آن اشاره خواهد شد. نمودار ۱ به ارائه و معرفی چارچوبی مفهومی الگوی اقتصاد مقاومتی می‌پردازد.

نمودار ۱: مدل و الگوی مفهومی اقتصاد مقاومتی

در توضیح مدل مفهومی ارائه‌شده در نمودار ۱ مختصراً باید گفت، برای نیل به یک الگوی بومی و به عبارتی ایرانی - اسلامی از اقتصاد مقاومتی ما نیاز به چهار رکن

۱. اقتصاد مقاومتی یعنی آن اقتصادی که در شرایط فشار، در شرایط تحریم، در شرایط دشمنی‌ها و خصومت‌های شدید می‌تواند تعیین‌کننده رشد و شکوفایی کشور باشد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دانشجویان، ۱۳۹۱/۰۵/۱۶).

- البته اقتصاد مقاومتی فقط جنبه نفي نیست؛ این‌جور نیست که اقتصاد مقاومتی معنایش حصار کشیدن دور خود و فقط انجام یک کارهای تدافعی باشد؛ نه، اقتصاد مقاومتی یعنی آن اقتصادی که به یک ملت امکان می‌دهد و اجازه می‌دهد که حتی در شرایط فشار هم رشد و شکوفایی خودشان را داشته باشند (همان).

- مجموعه سیاست‌های اقتصاد مقاومتی در واقع یک الگوی بومی و علمی است که برآمده از فرهنگ انقلابی و اسلامی ما است؛ متناسب با وضعیت امروز و فردای ما است ... که این مربوط به وضع کنونی و شرایط کنونی کشور نیست، این یک تدبیر بلندمدت برای اقتصاد کشور است؛ می‌تواند اهداف نظام جمهوری اسلامی را در زمینه مسائل اقتصادی برآورده کند؛ می‌تواند مشکلات را برطرف کند؛ در عین حال پویا هم هست؛ یعنی ما این سیاست‌ها را به صورت یک چارچوب بسته و متحجر ندیده‌ایم، قابل تکمیل است، قابل انطباق با شرایط گوناگونی است که ممکن است در هر برهه‌ای از زمان پیش بیاید؛ و عملاً اقتصاد کشور را به حالت «انعطاف‌پذیری» می‌رساند؛ یعنی شکنندگی اقتصاد را در مقابل تکانه‌های گوناگون برطرف می‌کند (بیانات مقام معظم رهبری در جلسه تبیین سیاست‌های اقتصاد مقاومتی ۱۳۹۲/۱۲/۲۰).

داریم که عبارتند از: ۱. قرآن و سنت، که البته سایر ارکان دارای رابطه طولی با این رکن هستند، ۲. آراء و اندیشه رهبران انقلاب اسلامی، ۳. دانش و تجارب بشری، و ۴. در نظر گرفتن شرایط و اقتضائات زمانی اقتصاد ایران.

با توجه به موضوع پژوهش حاضر، این مطالعه به دنبال بررسی‌ای تطبیقی از رکن دوم و سوم، یعنی آراء و اندیشه رهبران انقلاب اسلامی [که در این مطالعه تمرکز بر اندیشه‌های مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (حفظه‌الله) - بر مبنای سیاست‌های کلی ابلاغی نظام از سوی معظم‌له - شده است] و دانش و تجارب بشری در حوزه اقتصاد مقاومتی می‌باشد. در اینجا ذکر این نکته خالی از فایده نمی‌نماید که بررسی و رجوع به دانش و تجربه سایر کشورها، علی‌رغم اینکه اکثر کشورها از الگوهای مبتنی بر شریعت پیروی نمی‌کنند، دارای اشکال نخواهد بود و اجمالاً در تأیید نظر فوق می‌توان به آیات، روایات و سیره ائمه (علیهم‌السلام) تمسک جست. آنجا که قرآن کریم می‌فرماید: «سیروا فی الارض فانظروا کیف کان عاقبه المکذبین» (سوره انعام، آیه ۱۱). از طرفی در سیره پیامبر گرامی اسلام (ﷺ) ما شاهد این هستیم که ایشان در مواجهه با جاهلیت سه استراتژی به کار می‌بردند: یک. نفی، دو. امضاء و سه. تأسیس، لذا در بحث اقتصاد مقاومتی نیز باید بخش‌هایی از علوم و تجارب غربی را نفی کرده، بخش‌هایی از آن، امضاء شود - ایشان در واقع قائل به این مطلب بودند که انسان‌های عهد جاهلیت نیز دارای برخی کردارها و امور مناسب و مطابق با شرع هستند و البته قطعاً بخشی دیگر از امور و کردارهای ایشان کاملاً دچار اشکال بوده است - و برخی امور از پایه لغو و احکامی تأسیسی بنا نهاده شد.

غرض از بیان مطالب فوق این بود که نوع رفتار علمای دینی و اقتصادی با تئوری‌های اقتصادی غرب باید دارای یک قوه پالایش و نقد باشد که بتواند با واکاوی نظریات متداول غربی، هر جا نیاز به امضاء دارد، امضاء و هرکجا نیاز به تأسیس است، اقدام به تأسیس نماید [که البته تشخیص خلاف اصول اسلامی بودن آن به عهده مجتهدین خواهد بود]. در صورت امکان پالایش دقیق، در اصطلاح علمی به این پروسه و فرآیند، ساختارشکنی یا شالوده‌شکنی^۱ گویند که یک روش و متدولوژی است که

گفتمان‌ها را تجزیه و تحلیل کرده تا از آن طریق به درون آن راه یابد. فلاسفه معتقدند اگر هر مفهوم علمی و تئوریک تجزیه و تحلیل شود، به یک سری عناصر تشکیل‌دهنده خواهد رسید که آن عناصر چند چیزند: یک: هستی‌شناسی، دو: انسان‌شناسی، سه: غایت‌شناسی، چهار: ارزش‌شناسی، پنج: معرفت‌شناسی و شش: تکلیف‌شناسی؛ از آنجایی که این پژوهش در مقام تبیین مبانی فلسفی بحث نیست، لذا به همین میزان اکتفا می‌شود.

با رجوع به تجارب بشری و نگاه به آن‌ها از پنجره آیات و روایات و مدنظر قرار دادن منویات و آراء رهبران اسلامی و با توجه به شرایط مکانی - زمانی خویش، باید اقدام به نفی، امضاء یا تأسیس نظریات و تئوری‌های اقتصادی نماییم. این مجملی بود از مدل مفهومی ارائه شده در ابتدای بحث که برای روشن‌تر شدن ادامه مطالب ضروری می‌نماید. از آنجایی که در حوزه نظری و بنیادین ادبیات علمی اقتصاد مقاومتی تاکنون کارهای جدی صورت نپذیرفته و از طرفی در بند بیست‌ویکم سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی اینچنین آمده است: «تبیین ابعاد اقتصاد مقاومتی و گفتمان‌سازی آن به‌ویژه در محیط‌های علمی، آموزشی و رسانه‌ای و تبدیل آن به گفتمان فراگیر و رایج ملی» و لذا با بررسی‌های اولیه انجام شده چنین به نظر می‌رسد که در ادبیات متعارف اقتصادی یکی از مفاهیم نزدیک به بحث مقاوم بودن ساختار اقتصادی، مفهوم تاب‌آوری است که البته دارای پیشین‌های در سایر علوم از جمله فیزیک، بوم‌شناسی، روانشناسی و... نیز هست، البته در کنار این مفهوم مفاهیمی دیگر نظیر شکنندگی^۱، آسیب‌پذیری^۲، ثبات اقتصادی^۳ و پایداری اقتصادی^۴ نیز قابل احصاء است که به دلیل گستردگی مباحث، در سایر مجلدات از سلسله کتب «جستارهایی در اقتصاد مقاومتی» بدان پرداخته شده است. لذا با تدقیق بیشتر بر انواع تعاریف و مدل‌های معرفی شده در حوزه تاب‌آوری، دریافتیم تاب‌آوری اقتصادی، در سطوح فردی، سازمانی، خانوادگی، اجتماعی، منطقه‌ای و ملی مورد توجه بوده است.

1. Fragility
2. Vulnerability
3. Macroeconomic stability
4. Economic sustainability

به عبارت دیگر و در تبیینی بهتر از محل نزاع باید اذعان داشت؛ هرچند ادبیات تاب‌آوری پس از ابلاغ سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی در مراجع علمی مطرح شد اما هیچ‌گاه بررسی جامعی از ادبیات تاب‌آوری و مدل‌های کاربردی آن و همچنین پالایش و انتخابی از مدل‌های همسوی تاب‌آوری با اندیشه‌های مقام معظم رهبری انجام نشده است؛ ضمن اینکه در ادبیات تاب‌آوری بر سطوح مختلف کاربردی آن در سطح فرد، خانواده، سازمان، اجتماع و منطقه‌ای - ملی نیز توجه نشده است.

تمرکز بر ادبیات تاب‌آوری اقتصادی در سطح اجتماع، این امکان را به ما خواهد داد تا بتوانیم در کنار موضوعات اقتصادی، موضوعاتی از قبیل فرهنگ، سبک زندگی، جمعیت، مدیریت سازمانی و... را در مدل مفهومی جامع خود دیده و امکان بررسی تطبیقی را با اندیشه‌ها و منظومه فکری رهبر معظم انقلاب که رویکردی جامع و چندبعدی دارد، داشته باشیم؛ لذا در فصل دوم این کتاب با بررسی اندیشه‌های معظم‌له - که غرض از اندیشه ایشان در پژوهش حاضر، همان سیاست‌های کلی ابلاغی است - سعی خواهد شد تا مدل مفهومی مدنظر ایشان استخراج شود و سپس در تحلیلی تطبیقی به مقایسه مشترکات و افتراقات این دو منظومه فکری پرداخته و نهایتاً با ارائه یک مدل مفهومی برخاسته از اندیشه‌های مقام معظم رهبری به زبان علمی و امکان مرور بر تلافی سیاست‌های کلی با یکدیگر، فهرستی از سیاست‌های اجرایی تاب‌آوری و مقاوم‌سازی اقتصاد ناظر بر عرصه اجتماع، ارائه خواهد شد.

مبتنی بر طرح مسئله فوق، ابعاد مطالعه حاضر را در سه جهت می‌توان بیان داشت. نگاهی بر سیاست‌های ابلاغی مقام معظم رهبری در ظرف امروز اقتصاد ایران، نشان از توجه ویژه معظم‌له به دو عرصه اجتماعی و ملی در باب اقتصاد مقاومتی دارد و لذا در این مجلد بر آنیم تا ضمن مروری بر مدل‌های تاب‌آوری اقتصادی در ساحت اجتماع و بررسی مقایسه‌ای و تطبیقی آن با اندیشه‌های رهبر انقلاب، به دلالت‌های سیاستی لازم برای جمهوری اسلامی ایران بپردازیم.

شایان ذکر است روش تحقیق به‌کار گرفته شده در این مطالعه در بخش استخراج مدل‌ها و مرور ادبیات، توصیفی - تحلیلی و با استفاده از روش‌های

۲۰ □ جستارهایی در اقتصاد مقاومتی: مدل مفهومی مقاومت‌سازی اقتصادی مبتنی بر ادبیات متعارف ...

گردآوری اسنادی - کتابخانه‌ای است و اما در استخراج اندیشه‌های رهبر معظم انقلاب که در واقع تمرکز بر سیاست‌های کلی ابلاغی است، از روش نظریه داده بنیاد استفاده شده است.

دکتر عادل پیغامی و همکاران

فصل اول: مروری بر ادبیات تاب‌آوری و معرفی مدل‌های تاب‌آوری اقتصادی در عرصه اجتماع

مقدمه

مبادی تئوریک و آکادمیک اقتصاد مقاومتی در ادبیات دانشگاهی دنیا در چند کلیدواژه مهم تعریف می‌شوند که از مهم‌ترین آن‌ها «تاب‌آوری» (Resilience) است. تاب‌آوری طی چهار دهه گذشته در حوزه‌هایی چون انواع رشته‌های فنی مهندسی، اقتصاد، روانشناسی و ... به قدری مورد استفاده دانشگاهیان و سیاست‌گذاران و مدیران اجرایی دنیا - از سطح ملی گرفته تا سطوح عملیاتی و شرکت‌ها و بنگاه‌های تولیدی و تجاری و حتی خانوارها و افراد - قرار گرفته است که امروزه به گفتمانی رایج و همگانی تبدیل شده است و ادبیات بسیار مفصلی در باب تعیین و سنجش وضعیت موجود هر سیستم به لحاظ تاب‌آوری، استقرار سیستم‌های تاب‌آور و ... تولید شده و می‌شود.

تاب‌آوری وضعیتی برتر از ثبات و آسیب‌پذیری است (Centre for Local Economic

:Strategies, 2013, p23)

شکننده

آسیب‌پذیر

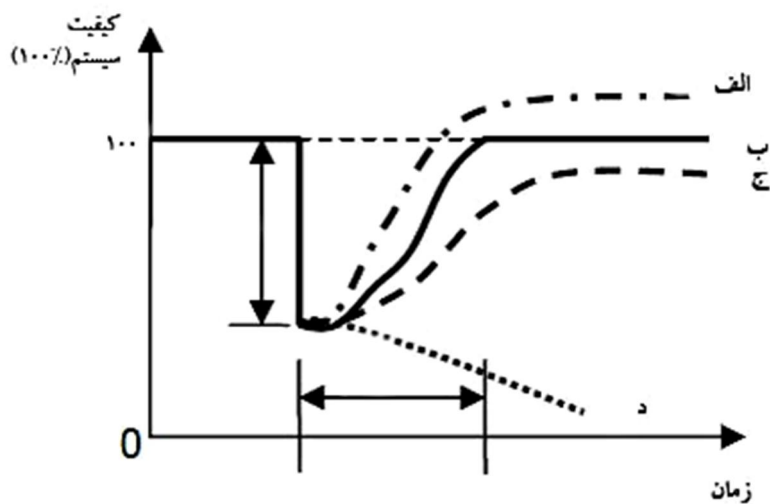
دارای ثبات

تاب‌آور

نمودار ۲: طیف تاب‌آوری - شکنندگی

۲۲ □ جستارهایی در اقتصاد مقاومتی: مدل مفهومی مقاومت‌سازی اقتصادی مبتنی بر ادبیات متعارف ...

و در تعریف کلی معادل است با ظرفیت یک سازه یا سیستم برای الف) تداوم کارکرد و عملکرد خود تحت شوک‌ها و تلاطم‌های خارجی^۱، ب) بازگشت به شرایط اولیه پس از شوک^۲، و ج) احتراز از در معرض شوک قرار گرفتن^۳ که در تعریف و مطالعه بریگوگلیو در جدول ۱-۱ به آن اشاره شده است. ضمن اینکه این سؤال مطرح است که در بازگشت آیا سیستم ضعیف‌تر شده (ج) و یا عملکردی بهتر از قبل از خود نشان می‌دهد (الف):

نمودار ۳: سطوح پس از شوک

در باب عملیاتی کردن این مفهوم سه گام مهم را باید طی کرد: اول، چه مؤلفه‌ها و ویژگی‌هایی موجبات تاب‌آوری را فراهم می‌کنند؟ دوم، تاب‌آوری را چگونه باید سنجید و اندازه‌گیری کرد؟ و سوم، چگونه می‌باید سیستم را حسب شرایط و مقتضیات مختلف، به‌سوی تاب‌آور شدن بیشتر، راهبری و مدیریت کرد؟

سؤال اساسی ما در این فصل، ناظر بر محور اول و دوم است بدین معنا که مؤلفه‌های اندازه‌گیری تاب‌آوری اقتصادی - اجتماعی چیست؟؛ یعنی در ارزیابی وضع موجود کشور و یا یک بنگاه اقتصادی، و یافتن شکاف بین آنچه هست و آنچه باید

1. Shock-absorption
2. Shock-counteraction
3. Shock-avoidance

باشد، چگونه و با چه مؤلفه‌هایی باید سراغ اندازه‌گیری تاب‌آوری رفت؟ مقایسه بین دو سازه، رصد تغییرات رو به بهبود یا قهقرای یک سیستم طی زمان و مکان، ارزیابی تبعات و نتایج اعمال سیاست‌های تاب‌آورانه و یا پویایی یک سیستم در برابر شوک‌ها، همه نیازمند داشتن مجموعه ابزارهای متریک و اندازه‌گیری برای سنجش تاب‌آوری است. اندازه‌گیری تاب‌آوری در سازه‌ها و سیستم‌های مختلف، ابزارهای متنوعی را نیز می‌طلبد. موردی را که بتوان در قالب مجموعه معادلات دیفرانسیل تصریح کرد به راحتی می‌توان اثرات تغییرات محیطی و بروز شوک‌ها و یا تغییر در نهاده‌های ورودی آن را بررسی کرد. اما مسئله در سیستم‌های پیچیده و انطباقی^۱ متفاوت است. با این حال می‌توان یکسری از قواعد عمومی را برای این امر برشمرد:

۱. نکته اول این است که تاب‌آوری کدام سیستم؟ و کدام نوع از تاب‌آوری؟ لذا هم می‌باید گستره مطالعه خود را تحدید و تعریف کنیم که برای چه سیستمی تاب‌آوری را خواهیم و هم می‌باید هدف از اقدام را تبیین کرده باشیم که در پی احتراز از بروز کدام تبعات و نتایج هستیم.
۲. ماهیت و فرآیندهای تغییر (مثل چرخه‌های انطباقی) را می‌باید به خوبی توصیف کرد که یک سیستم قبل از فروپاشی، شکنندگی یا تغییر حالت، چقدر توان پایداری و استحکام در برابر فشار را دارد؟ داده‌های اطلاعاتی و تاریخی در این زمینه بسیار مفید هستند.
۳. تبیین تعاملات پویای بین سیستم‌ها و یا درون سیستم‌ها، مثلاً بازخوردهای منفی و مثبت، با استفاده از نظریه و عملکرد تاریخی (تجربه).
۴. فهم اینکه چگونه عوامل کلیدی و یا ذینفعان به سیستم مرتبطند و در قبال آنچه کنش یا واکنشی دارند؛ این مقوله مشتمل می‌شود بر درک فرآیندهای ترجمه سیاست‌ها به عمل؛ منابع، اعتبار و جریان اطلاعات؛ و ارزش و یا اهداف خاصی که هر یک از آن‌ها دارند. مدیران نیز خود در زمره مؤلفه‌هایی دیده می‌شوند که می‌باید ارزیابی شوند.

۵. اقدام بر اساس اطلاعات مکتسبه و محدودیت‌های موجود سیاسی یا غیرسیاسی، برای تدوین سیاست‌های هدفمند.

نباید فراموش کرد که این مسیر، تکراری - تکاملی است تا به بیش‌ازپیش به مقصود بتوان رسید، چرا که هم اطلاعات جدید به دست می‌آید و هم محیط پویایی‌های خود را دارد و افراد و مؤلفه‌های درونی یک سیستم نیز خود تنظیم و تطبیقی عمل می‌کنند. لذا سیاست‌های مقاومت‌سازی یک سیستم نمی‌توانند پویا نباشند.

اندازه‌گیری تاب‌آوری نیز مشمول مشکلات متعارف شاخص‌سازی‌هاست. پوشش مناسب مفهومی، سادگی و جامعیت، قابلیت مقایسه‌های بین‌المللی، تعاریف واحد در کشورهای مختلف، شفافیت، در دسترس بودن اطلاعات، اوزان هر مؤلفه، و ... (پیغامی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۲۵۷)

با این نگاه در ادامه به بررسی تاریخچه مفهوم تاب‌آوری و سپس به معرفی مدل‌های آن پرداخته خواهد شد.

۱-۱. تاریخچه تاب‌آوری در علوم مختلف

واژه «تاب‌آوری» در ابتدا در علوم فیزیکی به منظور توضیح رفتار یک فنر استفاده شد. در دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ میلادی، واژه «تاب‌آوری» توسط گروه‌های زیست‌بوم‌شناسی^۱ و روانشناسی^۲ برای توصیف پدیده‌های نسبتاً متفاوتی به کار برده شد:

- از نظر روانشناسی، «تاب‌آوری» برای توصیف گروه‌هایی که رفتار خود را در قبال سختی‌ها و مشکلات عوض نمی‌کنند استفاده شد (برای مثال تعریف ورنر^۳ از تاب‌آوری).

- در زیست‌بوم‌شناسی، این واژه برای توصیف اکوسیستم‌هایی که کم‌وبیش به کارکرد خود در حضور سختی‌ها و مشکلات ادامه دادند، اطلاق شد (به میزان قابل ملاحظه‌ای در تعاریف Holling).

جدول ۱-۱. با نگاهی گسترده، سعی در تبیین این مفهوم در بستر تاریخی شکل‌گیری آن در علوم مختلف دارد.

1. ecological
2. psychological
3. Werner

جدول ۱-۱: تعاریف تاب‌آوری

تعریف	قلمرو	نخستین نویسنده، سال
توانایی ذخیره انرژی کرنشی و منحرف شدن به صورت کشسانی تحت فشار بار، بدون شکسته شدن و یا تغییر شکل دادن.	فیزیکی	Gordon ۱۹۷۸
سرعت بازگشت یک سیستم به تعادل پس از تغییر مکان بدون توجه به تعداد نوسان‌هایی که برای این کار لازم است.	فیزیکی	Bodin ۲۰۰۴
ماندگاری ارتباطات در یک سیستم؛ سنجش از توانایی سیستم‌ها برای جذب متغیرهای حالت، متغیرهای محرک و پارامترها و باین وجود ایستادگی کردن	سیستم زیست‌بوم‌شناسی	Holling ۱۹۷۳
ظرفیت ضربه‌گیری و توانایی یک سیستم برای جذب تشویش و یا حجم اختلال‌هایی که پیش از اینکه یک سیستم ساختارش را عوض کنند قابلیت جذب دارند.	سیستم زیست‌بوم‌شناسی	Holling ۱۹۹۵
توانایی ایستادگی طی اختلال‌های آتی	سیستم زیست‌بوم‌شناسی	Abel ۲۰۰۱
سازگاری مثبت در واکنش به سختی‌ها؛ تاب‌آوری به معنی عدم آسیب‌پذیری نیست و مشخصه‌ای ذاتی و ایستا نیز نیست.	سیستم زیست‌بوم‌شناسی	Waller ۲۰۰۱
احتمال جابه‌جایی در وضعیت‌ها به‌عنوان کارکردی از فعالیت‌های مصرفی و تولیدی تصمیم‌سازان	سیستم زیست‌بوم‌شناسی	Brock ۲۰۰۲
توانایی سیستم که فشار را برای ترمیم و بازگشت به وضعیت اولیه‌اش تحمل کرده است؛ به عبارت دقیق‌تر، (۱) میزان اختلالی را که یک سیستم می‌تواند در خود جذب کند و همچنان در همان وضعیت و یا قلمرو جاذبه باقی بماند، (۲) میزان درج‌های یک سیستم قادر به خودسازمان‌دهی می‌باشد.	سیستم زیست‌بوم‌شناسی	Klein ۲۰۰۳
میزان تغییرات و یا ازهم‌پاشیدگی لازم برای تغییر شکل محافظت از سیستم در مقابل مجموع‌های از فرآیندها و ساختارهایی که متقابلاً یکدیگر را تقویت می‌کنند به نسبت مجموعه دیگری از فرآیندها و ساختارها	سیستم زیست‌بوم‌شناسی	Anderies ۲۰۰۴
حفاظت از سرمایه‌های طبیعی (به‌عنوان پایه‌ای برای کارکرد سیستم‌های اجتماعی) در بلندمدت	سیستم زیست‌بوم‌شناسی	Ott ۲۰۰۴
ظرفیت سیستم برای جذب اختلالات و تشخیص آن‌ها درحالی‌که تغییراتی را متحمل است تا جایی که سیستم اصالتاً همان کارکرد، ساختار، هویت و بازخورد خود را حفظ نماید.	سیستم زیست‌بوم‌شناسی	Walker ۲۰۰۴

۲۶ □ جستارهایی در اقتصاد مقاومتی: مدل مفهومی مقاومت‌سازی اقتصادی مبتنی بر ادبیات متعارف ...

نخستین نویسنده، سال	قلمرو	تعریف
Adger ۲۰۰۵	سیستم زیست‌بوم‌شناسی	ظرفیت سیستم‌های اجتماعی - زیست‌بوم‌شناختی برای جذب اختلالات مکرر... تا جایی که ساختارها، کارکردها و بازخوردهای اصلی خودش را حفظ کنند.
Longstaff ۲۰۰۵	سیستم زیست‌بوم‌شناسی	توانایی افراد، گروه‌ها و یا سازمان‌ها برای تداوم وجودشان (کم‌و بیش پایدار ماندن) در مواجهه با حدی از غافلگیری... تاب‌آوری در سیستم‌هایی یافت می‌شود که قابلیت سازگارشدن بالا (محدود به راهبردهایی خاص نیستند) و منابع متنوعی دارند.
Resilience Alliance ۲۰۰۶	سیستم زیست‌بوم‌شناسی	ظرفیت سیستم برای جذب اختلال‌ها و تشخیص آن‌ها همراه با تحمل تغییرات تا جایی که اصالتاً همان کارکرد، ساختار و بازخوردها و در نتیجه همان هویت حفظ شود.
Resilience Alliance ۲۰۰۹	سیستم زیست‌بوم‌شناسی	ظرفیت سیستم برای تحمل اختلال‌ها بدون ازهم‌پاشیده شدن و تبدیل به وضعیت‌های کیفی مختلف که توسط مجموعه مختلفی از فرآیندها کنترل می‌شود.
Adger ۲۰۰۰	سیستم اجتماعی و زیست‌بوم‌شناسی	توانایی اجتماع‌ها در تحمل شوک‌های خارجی وارده بر زیرساخت‌های اجتماعی.
Adger ۲۰۰۳	سیستم اجتماعی و زیست‌بوم‌شناسی	توانایی ایستادگی (یعنی جذب شوک‌ها و فشارها همراه با حفظ کارکرد جامعه و تمامیت و یکپارچگی سیستم‌های زیست‌بوم‌شناسی) و توانایی تطابق با تغییرات، شرایط پیش‌بینی نشده و خطرناک.
Comfort ۱۹۹۹	اجتماع	ظرفیت سازگار کردن منابع و مهارت‌های موجود با سیستم‌ها و شرایط عملیاتی جدید.
۱۹۹۹، Mileti	اجتماع	(توانایی) ایستادگی در برابر اتفاقات بسیار ناگوار، بدون رنجش از خسارت‌های ویران‌کننده، صدمه دیدن و کاهش بهره‌وری و یا کاهش کیفیت زندگی، بدون کمک بزرگی از بیرون جامعه.
Bruneau ۲۰۰۳	اجتماع	توانایی واحدهای اجتماعی بر کم کردن مخاطرات، مهار اثرات سوانح در هنگام وقوع آن‌ها و انجام فعالیت‌های ترمیمی به‌صورتی که ازهم‌گسیختگی اجتماعی را کاهش و اثرات زلزله‌های آتی را کم کند.
Godschalk ۲۰۰۳	اجتماع	شبکه‌ای دارای تحمل که از سیستم‌های فیزیکی و جوامع بشری، با قدرت مدیریت اتفاقات بسیار ناگوار؛ در هنگام سانحه،

مروری بر ادبیات تاب‌آوری و معرفی مدل‌های تاب‌آوری اقتصادی در عرصه اجتماع □ ۲۷

تعریف	قلمرو	نخستین نویسنده، سال
هردوی این‌ها (سیستم‌های فیزیکی و جوامع بشری) باید بتوانند حیات خود را حفظ کرده و تحت فشارهای بسیار شدید کار کنند.		
ظرفیت سیستم برای جذب و بازیابی خود از رخداد وقایع مخاطره‌انگیز؛ انعکاسی از توانایی جامعه بر تحمل و چیرگی و تداوم تحمل و چیرگی در آینده.	اجتماع	Timmerman ۱۹۸۱
ظرفیت تحمل و چیرگی بر خطرات پیش‌بینی‌نشده بعد از آشکار شدن این خطرات که منجر به فراگیری چگونگی بازگشتن به حالت اولیه می‌شود.	اجتماع	Wildavsky ۱۹۹۱
توانایی بازیابی و یا تعدیل آسان با بدقابلی‌ها و فشارهای مداوم زندگی.	اجتماع	Brown ۱۹۹۶
فرآیندی که طی آن ساختارهای واسطه‌ای (مدارس، گروه‌های همسالان، خانواده) و زمینه‌های فعالیت، اثرات سیستم‌های آزاردهنده را تعدیل می‌کند.	اجتماع	Sonn ۱۹۹۸
قابلیت بازگشت به حالت اولیه و استفاده از منابع فیزیکی و اقتصادی به صورت مؤثر و به جهت کمک به بازیابی به‌دنبال قرارگیری در معرض مخاطرات.	اجتماع	Paton ۲۰۰۱
عملی ارادی به جهت ارتقای ظرفیت فردی و جمعی شهروندان و نهادها برای عکس‌العمل و نفوذ داشتن بر مسیر تغییرات اجتماعی و اقتصادی.	اجتماع	Center for Community Enterprise ۲۰۰۰
توانایی عکس‌العمل نشان دادن نسبت به بحران‌ها به صورتی که پیوستگی‌های اجتماعی، منابع و ظرفیت تحمل جامعه را افزایش دهد.	اجتماع	Chenoweth ۲۰۰۱
توانایی افراد و جوامع برای تعامل با وضعیت فشارهای مداوم بلندمدت؛ توانایی یافتن قوت‌ها و منابع درونی به جهت تحمل و چیرگی مؤثر؛ سنج‌ای از سازگاری و انعطاف‌پذیری.	اجتماع	Ganor ۲۰۰۳
دو گونه‌ی تاب‌آوری اجتماعی: (۱) ظرفیت سیستم اجتماعی برای تسهیل در دستیابی تلاش‌های بشری به درک الگوهای تغییر، کاهش آسیب‌پذیری و تسهیل سازگار شدن، (۲) ظرفیت (سیستم زیست‌بوم شناسی - اجتماعی) برای تحمل شیوه‌های ترجیحی از فعالیت اقتصادی.	تاب‌آوری اجتماعی جامعه	Kofinas ۲۰۰۳

تعریف	قلمرو	نخستین نویسنده، سال
تاب‌آوری شامل (۱) میزان تغییراتی که یک سیستم می‌تواند تحمل کند و همچنان همان ساختار، کارکرد و هویت و بازخوردهای مربوط به کارکرد و ساختارش را اصالتاً حفظ کند، (۲) میزان درجه‌های که سیستم قابلیت خودسازمان‌دهی را دارد (و پس از اختلالات باز سازمان‌دهی می‌کند) و (۳) میزان درجه‌های که یک سیستم ظرفیت یادگیری و تطابق خود را ابراز می‌دارد.	اجتماع	Quinlan ۲۰۰۳
توسعه منابع مادی، فیزیکی، سیاسی - اجتماعی، سیاسی - فرهنگی و روان‌شناختی به جهت ارتقای امنیت ساکنان و محافظت در برابر مشکلات و مصائب.	اجتماع	Ahmed ۲۰۰۴
حس افراد بر توانایی اجتماع خود در تعامل موفق با خشونت‌های سیاسی جاری.	اجتماع	Kimhi ۲۰۰۴
ظرفیت‌ها، مهارت‌ها و دانش اجتماع که این امکان را فراهم می‌سازد که در بازیابی و بهبود خود پس از سوانح مشارکت تام داشته باشد.	اجتماع	Coles ۲۰۰۴
قابلیت یک سیستم برای حفاظت از کارکرد و ساختارش در مواجهه با تغییرات درونی و بیرونی و تنزل یافتن موقرانه در هنگامی که لازم است.	اجتماع	Allenby ۲۰۰۵
زمان بازگشت و یا بازیابی و بهبود یک سیستم زیست‌بوم‌شناسی - اجتماعی که توسط (۱) ظرفیت تجدید سیستم در محیط پویا، (۲) توانایی افراد برای یادگیری و تغییر (که به نوبه خود، بخشی از آن توسط عرصه نهادی برای اشتراک‌گذاری دانش و یادگیری و مدیریت و بخشی توسط سرمایه اجتماعی در میان افراد اجتماع مشخص می‌شود) تعیین می‌شود.	اجتماع	Gunderson ۲۰۰۵
توانایی اعضای اجتماع برای انجام اقدامی معنادار، اندیشمندانه و جمعی برای علاج اثرات یک مشکل، از جمله توانایی تفسیر شرایط و محیط، دخالت و از جای خود حرکت کردن.	اجتماع	Pfefferbaum ۲۰۰۵
ظرفیت سازگار شدن یک سیستم، اجتماع و جامعه مواجهه با مخاطرات به وسیله مقاومت کردن و یا تغییر دادن به صورتی که به سطح قابل قبولی از کارکرد و ساختار دست پیدا کند و یا آن را حفظ کند.	اجتماع جامعه	Subcommittee on Disaster Reduction ۲۰۰۵
ظرفیت سازگار شدن یک سیستم، اجتماع و جامعه مواجهه با	اجتماع	UN/ISDR ۲۰۰۵

مروری بر ادبیات تاب‌آوری و معرفی مدل‌های تاب‌آوری اقتصادی در عرصه اجتماع □ ۲۹

نخستین نویسنده، سال	قلمرو	تعریف
		مخاطرات به وسیله مقاومت کردن و یا تغییر دادن به صورتی که به سطح قابل قبولی از کارکرد و ساختار دست پیدا کند و یا آن را حفظ کند.
Perrings ۲۰۰۶	اجتماع	توانایی سیستم برای تحمل شوک‌های بازار و محیط بدون از دست دادن ظرفیت خود برای تخصیص کارای منابع.
Liu ۲۰۰۷	اجتماع	قابلیت حفظ ساختار و کارکرد مشابه پس از وقوع اختلالات به منظور توسعه مداوم.
Norris ۲۰۰۸	اجتماع افراد	فرآیندی که مجموعه‌ای از ظرفیت‌های دارای قدرت سازگاری را با خط سیر مثبتی از کارکرد و تطابق، پس از اختلالات پیوند می‌دهد.
Rose ۲۰۰۷	اقتصادی	تاب‌آوری (پویا): سرعتی که یک موجود و یا سیستم پس از شوک‌های شدید به منظور دستیابی به وضعیتی مطلوب، بازیابی و بهبود می‌یابد. تاب‌آوری ایستای اقتصادی: توانایی یک موجود و یا سیستم برای حفظ کارکرد (مثلاً ادامه دادن تولید) در هنگام وقوع شوک. تاب‌آوری ذاتی: توانایی تعامل با بحران. تاب‌آوری تطابقی (دارای قدرت سازگاری): توانایی (یک موجود و یا سیستم) در مواقع بحرانی بر حفظ کارکرد خود بر مبنای نبوغ و یا تلاش بیشتر
Briguglio ۲۰۰۴	اقتصادی	تاب‌آوری اقتصادی می‌تواند در دو معنی مورد استفاده قرار گیرد، به ترتیب مربوط به توانایی اقتصاد برای الف) جذب اثر شوک‌های اقتصادی خارجی و ب) بی‌اثر کردن اثرات زیان‌بار چنین شوک‌هایی. توانایی یک اقتصاد برای جذب شوک‌های خارجی که همراه با انعطاف‌پذیری اقتصاد است، این اقتصاد را قادر به بهبود پس از اثرات مخالف شوک‌ها می‌کند. این توانایی بسیار محدود خواهد شد.
Tierney, K. and Bruneau, M. ۲۰۰۷	نهادی	در این بعد ویژگی‌های فیزیکی سازمان‌ها، از جمله تعداد نهادهای محلی، دسترسی به اطلاعات، نیروها و افراد آموزش‌دیده و داوطلب، پایبندی به دستورالعمل‌های مدیریت بحران، به هنگام بودن قوانین و مقررات، قوانین و مقررات بازدارنده و تشویقی به ویژه در امر ساخت‌وساز مسکن، تعامل نهادهای محلی با مردم و

۳۰ □ جستارهایی در اقتصاد مقاومتی: مدل مفهومی مقاومت‌سازی اقتصادی مبتنی بر ادبیات متعارف ...

نخستین نویسنده، سال	قلمرو	تعریف
		نهادهای دولتی، رضایت از عملکرد نهادها، مسئولیت‌پذیری نهادها و نحوه مدیریت یا پاسخگویی به سوانح نظیر ساختار سازمانی، ارزیابی می‌شود.
Masten ۱۹۹۰	فردی	فرآیند، ظرفیت و یا خروجی حاصل از سازگاری موفقانه بدون توجه به شرایط چالش‌برانگیز و تهدیدکننده
Egeland ۱۹۹۳	فردی	ظرفیت سازگاری و تطابق موفقیت‌آمیز، کارکرد مثبت و یا شایستگی و صلاحیت... علی‌رغم موقعیت پرخطر، فشار مزمن و آسیب (روحي یا جسمي) طولانی و یا شدید
Butler ۲۰۰۷	فردی	سازگاری صحیح تحت شرایط تخفیف دهنده و کاهنده؛ خط سیر بازیابی و بهبود که در پی یک چالش به کارکرد پایه بازگشت می‌کند.

حال که تاریخچه این مفهوم در علوم مختلف به همراه تعاریف آن بررسی گردید، با توجه به عنوان پژوهش حاضر و در ادامه، انواع مدل‌های مفهومی شاخص در حوزه تاب‌آوری اقتصادی - اجتماعی معرفی می‌گردد.

۲-۱. معرفی اهم مدل‌های مفهومی تاب‌آوری اقتصادی - اجتماعی

۱-۲-۱. تاب‌آوری اقتصادی به معنای اخص

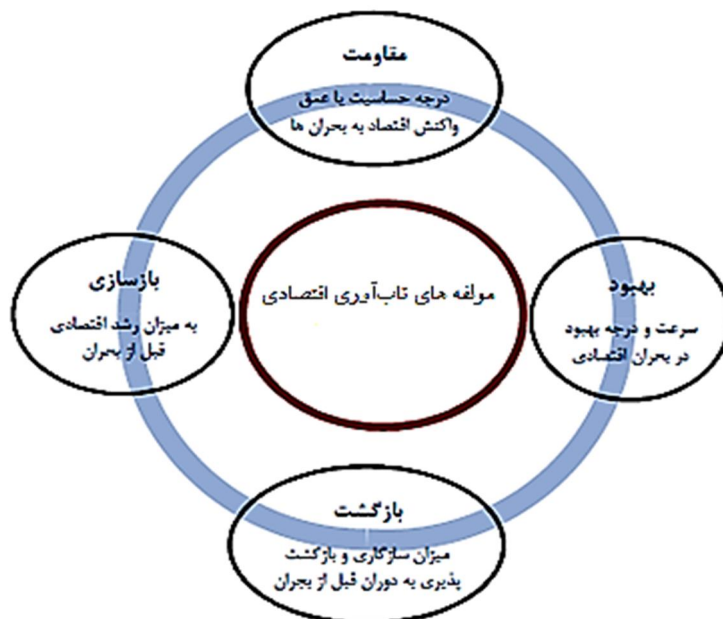
در مدلی مفهومی از تاب‌آوری اقتصادی این مؤلفه‌ها معرفی گشته است؛

الف) ظرفیت جامعه برای بازگشت به شرایط اقتصادی پیش از بحران و ظرفیت جوامع برای کاهش در معرض خطر قرار گرفتن چه در واکنش به وقوع بحران که جامعه تجربه کرده است و چه در پیش‌بینی وقوع حوادثی که هنوز تجربه نکرده است (Forgette, 2009).

ب) مقاومت که حساسیت‌پذیری اقتصاد در برابر بحران‌های اقتصادی مانند رکود را نشان می‌دهد،

ج) بهبود که به معنای سرعت عمل در «بهبود بخشی» پس از مواجه شدن با بحران‌هاست؛ و

د) بازسازی و یا تجدید دوباره مسیر رشد اقتصادی پس از بحران‌هاست (Martin, 2012).

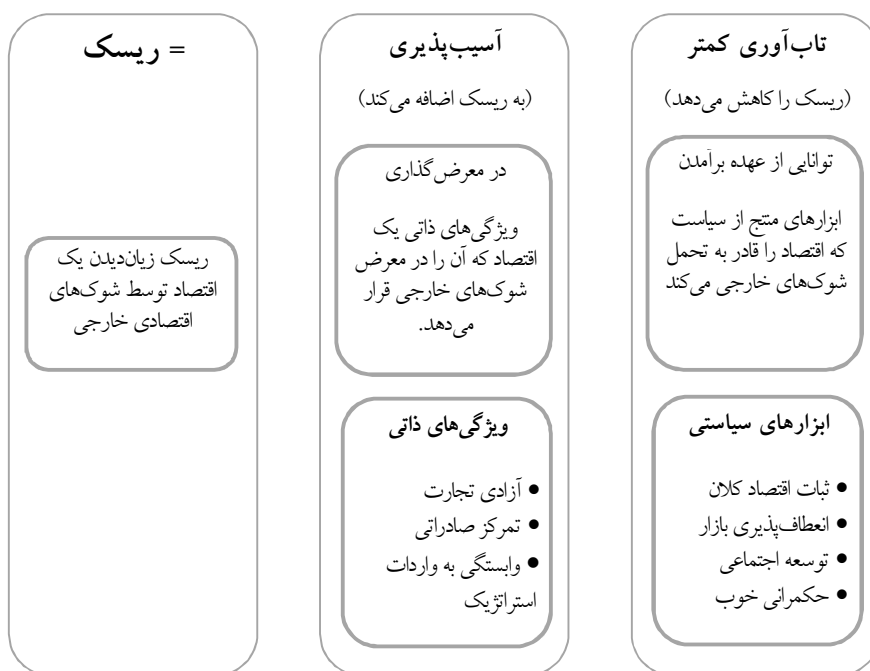
نمودار ۴: مؤلفه‌های تاب‌آوری اقتصادی

- در یکی دیگر از معروف‌ترین شاخص‌های تاب‌آوری اقتصادی، این مفهوم به چهار مؤلفه زیر تعریف شده است (پیغامی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۲۵۸):
- ثبات اقتصاد کلان (با سنجش‌های نسبت کسر بودجه به GDP، مجموع نرخ بیکاری و تورم، نسبت بدهی خارجی به GDP)
 - کارایی اقتصاد خردی بازار (با سنجش‌های سبب دولت، دسترسی آسان به پول، ساختار حقوق و امنیت مالکیت، آزادی تجارت بین‌المللی، مقررات‌گذاری کسب‌وکار، نیروی کار و اعتبارات)
 - بهبود اجتماعی (با سنجش‌های شاخص توسعه انسانی، توزیع درآمد، درصد افراد زیرخط فقر، نرخ بیکاری بلندمدت، درصد افراد آسیب‌پذیر، درصد افراد کم‌سواد)
 - حکمرانی خوب (با سنجش‌های استقلال قوه قضاییه، بی‌طرفی دادگاه، حمایت از حقوق مالکیت معنوی، دخالت نظامی در حاکمیت قانون؛ نظام سیاسی و یکپارچگی نظام حقوقی)
 - شاخص پایداری زیست‌محیطی (Esty et al, 2005)

۳۲ □ جستارهایی در اقتصاد مقاومتی: مدل مفهومی مقاومسازی اقتصادی مبتنی بر ادبیات متعارف ...

چارچوب آسیب‌پذیری - تاب‌آوری Briguglio، یکی دیگر از مدل‌ها را ارائه داده و ذیل آن شاخص‌های اندازه‌گیری تاب‌آوری اقتصادی را بیان می‌دارد. Briguglio و همکاران (۲۰۰۹) در این مطالعه با تمایز بین آسیب‌پذیری اقتصادی ذاتی و تاب‌آوری اقتصادی پرورش‌یافته، یک چارچوب روش‌شناختی برای ارزیابی ریسک یک اقتصاد در معرض ریسک‌های خارجی ایجاد نمودند که در شکل ۱ نشان داده شده است.

شکل ۱: ریسک آسیب دیدن یک کشور توسط شوک‌های خارجی

این شکل نشان می‌دهد که ریسک دارای دو عنصر است، اولی همراه با آسیب‌پذیری از طریق شرایط ذاتی یک اقتصاد است که در معرض شوک‌های خارجی قرار گرفته و این از آزادی تجارت، تمرکز صادراتی و وابستگی به واردات استراتژیک ناشی می‌شود.

عنصر دوم همراه با ابزارهای سیاستی است که منجر به ثبات اقتصادی، انعطاف‌پذیری بازار، توسعه اجتماعی و حکمرانی خوب می‌شود. بنابراین ریسک اثرپذیری مخالف به واسطه‌ی شوک‌های خارجی، ترکیبی از دو عنصر است که در آن، عنصر تاب‌آوری نشان‌دهنده‌ی این است که با افزایش تاب‌آوری، ریسک کاهش می‌یابد.

Briguglio و همکاران با کنار هم گذاشتن آسیب‌پذیری اقتصادی و تاب‌آوری اقتصادی، چهار سناریو برای طبقه‌بندی کشورها از لحاظ آسیب‌پذیری و تاب‌آوری تعریف نمودند که در شکل ۲ نشان داده شده است. این چهار سناریو به ترتیب بهترین مورد، بدترین مورد، خود ساخته و لاابالی^۱ نام‌گذاری شده‌اند.

 شاخص آسیب‌پذیری	آسیب‌پذیری بالا و امتیازات تاب‌آوری پایین شامل کشورهای کوچک جزیره‌ای در حال توسعه با حاکمیت اقتصادی ضعیف طبقه بدترین مورد	آسیب‌پذیری بالا و امتیازات تاب‌آوری بالا شامل کشورهای کوچک جزیره‌ای در حال توسعه با موفقیت اقتصادی طبقه خودساخته
	طبقه لاابالی آسیب‌پذیری پایین و امتیازات تاب‌آوری پایین شامل اساساً کشورهای در حال توسعه بزرگ	طبقه بهترین مورد آسیب‌پذیری پایین و امتیازات تاب‌آوری بالا شامل اساساً کشورهای توسعه یافته بزرگ
	 شاخص تاب‌آوری	

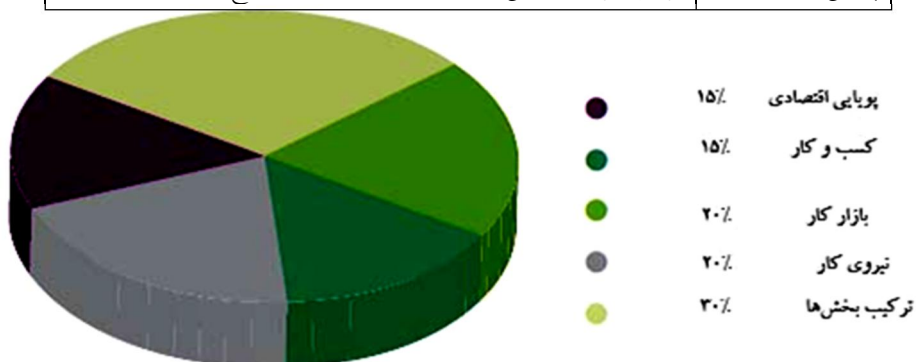
شکل ۲: رابطه آسیب‌پذیری / تاب‌آوری

در شاخصی بانام شاخص اسکاتلندی تاب‌آوری اقتصادی^۲، که مشتمل بر ۵ حیطه کلیدی و ۱۵ مؤلفه در عرصه منطق‌های و استانی است، این مؤلفه‌ها با اوزانی متفاوت یک شاخص ترکیبی کیفی را شکل داده‌اند (نمودار تار عنکبوتی) که برای مقایسه و ارزیابی استان‌ها بسیار کارآمد است (Report of Ekogen institute, 2009, p2).

1. Prodigal Son
 2. Scottish Index of Economic Resilience

جدول ۱-۲: شاخص اسکاتلندی تاب‌آوری اقتصادی

ترکیب بخش‌ها	تنوع اشتغال، اشتغال در بخش دانش‌بر، اشتغال در بخش‌های سستی و ثابت اقتصاد منطقه‌ای
نیروی کار	کیفیت سرمایه انسانی، تأثیر مهاجرت بر تقاضای کار، کارکرد مؤثر و کارآیی بازار کار در سطح منطقه‌ای
بازار کار	گستره بیکاری‌های بالا، افراد کم مهارت و وابستگی به تأمین اجتماعی
کسب و کار	پویایی محیط کسب و کار
پویایی اقتصادی	ترکیب اثرات جمعیتی، درآمدی و رشد اشتغال در سطح منطقه‌ای

نمودار ۵: وزن مؤلفه‌های شاخص اسکاتلندی تاب‌آوری اقتصادی

۳-۱. بررسی تعاریف و مدل‌های تاب‌آوری اقتصادی - اجتماعی

۱-۳-۱. بررسی تعاریف و سودمندی آن‌ها

تعاریف تاب‌آوری که به خاطر ارتقاء توانایی اجتماع‌ها در ترمیم و بازیابی پس از وقوع فجایع، بسیار ارزشمند هستند، به‌طور صریح و غیرصریح، این پنج مفهوم مرکزی را دارا هستند:

- مشخصه: تاب‌آوری مشخصه‌ای از اجتماع است.
- تداوم: تاب‌آوری اجتماع از اجزای اصلی و پویای اجتماع است.
- سازگاری: اجتماع می‌تواند با مشکلات و سختی‌ها سازگاری پیدا کند.
- خط سیر: با در نظر گرفتن وضعیت پس از بحران، مخصوصاً برحسب عاملیت اجتماع سازگاری پیدا کردن به خروجی مثبتی برای اجتماع، ختم می‌شود.

• قابلیت مقایسه: مشخصه تاب‌آوری اجتماع این امکان را برای اجتماع‌ها فراهم آورده که برحسب توانایی‌هایشان در سازگاری به شکلی مثبت با سختی‌ها و مشکلات، با یکدیگر مقایسه شوند.

از انواع راه‌های طبقه‌بندی کردن تعاریف تاب‌آوری، استفاده از تقابل «سازگاری (تطابق) با مقاومت» است. بیشتر تعاریف، ایده سازگارشدن به منظور تحمل و چیرگی بر مشکلات را منعکس می‌کنند. در این تعاریف، اجتماع با تغییر در چگونگی کارکرد خود و یا با استفاده مبتکرانه از منابع، با مشکلات سازگاری پیدا می‌کند. نظرگاه مخالف این است که اجتماع در برابر مشکلات مقاومت کند (یا منابع خود را مصرف کند) تا از تغییر اجتناب کند؛ تاب‌آوری این اجتماع توسط میزان مشکلاتی که بدون ازهم‌پاشیدگی و یا تغییری چشمگیر می‌تواند تحمل کند نشان داده می‌شود.

راه بعدی برای طبقه‌بندی تعاریف، طبقه‌بندی برحسب «خط سیر» است. بسیاری از تعاریف برگرفته از زیست‌بوم‌شناسی (اتحادیه تاب‌آوری) بر روی تغییر و یا عدم‌تغییر اجتماع در قبال مشکلات تمرکز دارند و نمی‌خواهند این موضوع را که آیا این تغییر ترقی و پیشرفت بوده یا نه ارزیابی کنند. اگر بخواهیم افراط‌گونه به این قضیه نگاه کنیم، این تعاریف حول ایده‌های دوقطبی دسته‌بندی می‌شوند؛ به این صورت که اگر یک اجتماع از مشکلات نجات پیدا کند تاب‌آور و اگر نه تاب‌آور نخواهد بود. از طرف دیگر، بیشتر تعاریف تاب‌آوری به خط سیر واکنش اجتماع به مشکلات توجه دارند (مثلاً تعریف والر)؛ یعنی تاب‌آوری متضمن دستیابی دوباره به عامل بودن (اجتماع) پس از وقوع بحران است.

تعاریف تاب‌آوری را می‌توان برحسب «پیش‌بینی‌پذیری» نیز طبقه‌بندی کرد. برخی از تعاریف به مقایسه میان اجتماع‌ها اختصاص دارند (مثلاً تعاریف برنو). در واقع، غالباً این‌گونه تعاریف را می‌توان در پیش‌بینی اینکه یک اجتماع چقدر در دستیابی دوباره به عاملیت خود در مقایسه با دیگر اجتماع‌ها توانا است، استفاده کرد. تعاریف دیگر برای پیش‌بینی خیلی مناسب نیستند؛ چرا که این تعاریف دال بر این هستند که به تاب‌آوری فقط پس از وقوع جرم پی برده می‌شود (باتلر) و یا به خاطر ماهیت ذهنی این تعاریف است که برای پیش‌بینی مناسب نیستند (کیم‌هی).